

Boekbesprekingen

Wester, F. & Peters, V.
*Kwalitatieve analyse:
Uitgangspunten en procedures*

Bussum: Uitgeverij Coutinho, 2004, 220 pp.
ISBN 90 6283 404 3

Het hier besproken boek is in essentie een grondig herziene en uitgebreide versie van de in 1995 gepubliceerde 3de druk van *Strategieën voor kwalitatief onderzoek* van Fred Wester. In die derde druk van *Strategieën* besteedde Wester al op systematische wijze aandacht aan het gebruik van computersoftware voor kwalitatieve data-analyse aan de hand van een bespreking van het door coauteur Vincent Peters ontwikkelde programma Kwalitan. In dit nieuwe boek worden echter twee volledige hoofdstukken – ongeveer eenderde van de hoofdtekst van het boek – aan het programma gewijd. Het is toe te juichen dat een boek dat de lezer wil laten kennismaken met de kwalitatieve onderzoekstraditie ruimschoots ingaat op het belang van software voor kwalitatieve data-analyse. Kwalitan is ontwikkeld vanuit het perspectief van de gefundeerde-theorie (*grounded theory*) benadering en daarom zullen met name onderzoekers die werken binnen deze onderzoekstraditie zich aange trokken voelen tot het gebruik ervan.

Door de zware nadruk op Kwalitan en op het werken vanuit een gefundeerde-theorie-benadering is de titel van het boek echter nogal misleidend in zijn algemeenheid.

Andere stromingen in kwalitatief onderzoek worden in het boek wel behandeld maar de compacte en, zeker voor studenten, nogal abstracte wijze waarop dat gebeurt, versterkt de indruk dat het begin en het eind van het boek vooral geschreven zijn als achtergrond voor het Kwalitan-gedeelte. Deze sandwich-constructie geeft de lezer het gevoel dat het boek op twee gedachten hinkt: aan de ene kant wil het de lezer laten kennismaken met Kwalitan en aan de andere kant wil het boek een inleiding zijn in kwalitatieve analyse. Voor dit laatste zijn slechts 140 pagina's gereserveerd en dat geeft de auteurs natuurlijk erg weinig, of eigenlijk te weinig, ruimte om een meer dan oppervlakkige schets van verschillende benaderingen in kwalitatief onderzoek te geven. De opzet van het boek is daarom nogal onbevredigend. Het was wellicht 'eerlijker' tegenover de lezer geweest om het boek nog meer toe te spitsen op het gebruik van Kwalitan en het te publiceren onder een andere titel waarin de naam Kwalitan voorkomt.

Toch biedt het boek veel informatie. Ook de heldere uitleg van centrale begrippen, het gebruik van samenvattende schema's, het goede register, alsook de vele bruikbare verwijzingen naar aanvullende literatuur maken het boek aantrekkelijk als inleiding en naslagwerk voor met name beginnende kwalitatieve onderzoekers.

In hoofdstuk 1 *Uitgangspunten voor kwalitatief onderzoek* bespreken de auteurs basiskennissen van kwalitatief onderzoek en geven

ze een kort overzicht van belangrijke stromingen in kwalitatief onderzoek. Hoofdstuk 2 *Aspecten van de onderzoeksopzet* bespreekt de manier waarop onderzoek wordt opgezet en uitgevoerd binnen de drie door de auteurs onderscheiden hoofdvormen van kwalitatief onderzoek: de etnografische studie, de casestudy, en het kwalitatieve survey, oftewel, de gefundeerde-theoriebenadering. Het tweede deel van dit hoofdstuk bespreekt welke overwegingen een rol spelen in de selectie van onderzoekseenheden. In hoofdstuk 3 *Aspecten van het waarnemen* wordt, anders dan de titel doet vermoeden, niet enkel ingegaan op (participerende) observatie maar worden ook twee andere vormen van dataverzameling behandeld, te weten het interview en het verzamelen van schriftelijke of audiovisuele documenten zoals brieven, archiefstukken, foto's, tv-uitzendingen et cetera. In het vierde hoofdstuk *Aspecten van de kwalitatieve analyse* worden de fasen in het proces van kwalitatieve data-analyse uiteengezet en worden gehanteerde procedures belicht. Er is in dit hoofdstuk aandacht voor het registreren van onderzoeksmateriaal, waaronder het maken van aantekeningen en het opnemen op band van gesprekken, het transcriberen van opnamen, het coderen van onderzoeksmateriaal, het gebruik van memo's, het maken van samenvattingen, het maken van selecties en overzichten van materiaal, en het gebruik van tabellen en datamatrices.

Hoofdstuk 5 *Computerondersteuning in de kwalitatieve analyse* legt uit waarvoor de computer in kwalitatieve analyse gebruikt kan worden en besluit met een kort overzicht van software voor kwalitatieve data-analyse. Het hierop volgende hoofdstuk 6 *Een kennismaking met Kwalitan* geeft een

overzicht van de mogelijkheden van Kwalitan, terwijl hoofdstuk 7 *Kwalitan en de stappen in de gefundeerde-theoriebenadering* de verschillende stappen in kwalitatief onderzoek vanuit een gefundeerde-theoriebenadering bespreekt en laat zien hoe deze stappen corresponderen met verschillende functionaliteiten in Kwalitan.

In hoofdstuk 8 *Andere analysestrategieën en computergebruik* besteden de auteurs aandacht aan drie alternatieven voor de gefundeerde-theoriebenadering: het samenvattend analyseren, de etnografische analyse en de narratieve analyse. Ook voor deze strategieën beschrijven de auteurs welke fasen en daaraan gekoppelde activiteiten en procedures in het onderzoeksproces doorlopen worden. Zoals in eerdere hoofdstukken maken de auteurs ook hier gebruik van samenvattende schema's die met name door studenten gewaardeerd zullen worden. Wellicht hadden de auteurs nog iets sterker kunnen benadrukken dat deze strategieën 'in het wild' eigenlijk niet in zuivere vorm worden aangetroffen. Door de opzet van het hoofdstuk waarin de benaderingen afzonderlijk worden besproken en in schema's samengevat zou een beginnende onderzoeker immers die indruk kunnen krijgen.

Het slothoofdstuk *Kwaliteitsvragen* behandelt procedures die erop gericht zijn op de betrouwbaarheid en validiteit van onderzoeksgegevens te optimaliseren. Het is jammer dat ook in dit hoofdstuk niet meer cases uit de literatuur worden aangehaald om vooral de beginnende onderzoeker aan de hand van concrete voorbeelden meer inzicht te verschaffen in 'kwaliteitsvragen'.

Het is lastig om een eenduidig oordeel te vellen over dit boek. Wat het doet, doet het goed: het is helder en beknopt en toch infor-

matief. Voor beginnende onderzoekers die werken vanuit de gefundeerde-theoriebenadering en aan het werk willen met Kwalitan, biedt het een zeer bruikbare inleiding tot de kwalitatieve onderzoekspraktijk en een praktische handleiding voor het gebruik van Kwalitan. Tegelijkertijd zal het boek andere lezers een onevenwichtige indruk geven omdat het in feite twee boeken in één wil zijn. Daarnaast zullen studenten het ontbreken van cases uit de rijke kwalitatieve onderzoeksliteratuur missen, aan de hand waarvan vragen en problemen die in het boek aan de orde komen verder verduidelijkt en verlevendigd zouden kunnen worden. Wester (1995) biedt wat dat betreft veel meer en het ontbreken van verhalen uit de echte onderzoekspraktijk in dit boek is daarom een gemiste kans, die moeilijk te begrijpen is.

Vincent A. de Rooij

Soede, A.J., Vrooman, J.C., Ferraresi, P.M. & Segre, G.
Unequal Welfare States. Distributive consequences of population ageing in six countries

The Hague: SCP/CERP, 2004, 185 pp.
ISBN 90 455 0821 4

Toekomstverkenningen over de houdbaarheid, in het licht van de toenemende vergrijzing van de Europese bevolking, van allerlei verzorgingsstaatarrangementen, zoals de gezondheids- en bejaardenzorg en het pensioenstelsel, zijn er in overvloed. Maar welke gevolgen mogen we op termijn verwachten voor de relatieve en absolute inkomensongelijkheid als die demografische druk al dan

niet leidt tot nieuwe institutionele arrangementen en het beleid al dan niet wordt aangepast aan veranderende omstandigheden? Op deze vraag wordt in dit rapport een eerste voorlopig antwoord gegeven. Het onderzoek is gefinancierd door de Europese Commissie en uitgevoerd door het Sociaal en Cultureel Planbureau in samenwerking met het Italiaanse Centre for Research on Pensions and Welfare Policies. Het sluit aan bij eerder onderzoek van het SCP naar het effect van verschillende verzorgingsstaatregimes op de inkomensverdeling.

Het onderzoek omvat drie onderdelen. Eerst (hoofdstuk 2) wordt een institutionele analyse uitgevoerd van de huidige verzorgingsstaatarrangementen in de oude vijftien en vier nieuwe Oost-Europese EU-lidstaten, aangevuld met Noorwegen, de Verenigde Staten, Canada en Australië. Samen geven deze landen een adequaat beeld van de huidige institutionele verscheidenheid en verschillen. Zoals vaker het geval is, blijken ze te clusteren in goed interpreteerbare regimetypes. Vervolgens wordt er om zowel budgettaire als datatechnische redenen een selectie uit deze landen gemaakt. Voor Duitsland, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Italië, Denemarken en Nederland bleken de benodigde data aanwezig te zijn. Een bijkomend voordeel is dat ze een goede spreiding over regimetypes vertonen en opgeteld een groot deel (74%) van de bevolking van EU-15 vertegenwoordigen.

In het tweede onderdeel (hoofdstuk 3 en 4) wordt een macromodel geconstrueerd. Uitgaande van de veronderstelling dat er een bepaald interactie-effect bestaat tussen demografische en economische ontwikkelingen aan de ene kant en regimetypes aan de andere kant wordt aan de hand van een aan-

tal scenario's gekeken naar het te verwachten effect op sociale-zekerheidsindicatoren, met name het aantal uitkeringsontvangers en het gemiddelde uitkeringsniveau. In het derde deel (hoofdstuk 5, 6 en 7) worden deze indicatoren gebruikt om met behulp van micro-simulaties, gebaseerd op gegevens van Eurostats European Community Household Panel Survey (ECHP), ongelijkheidseffecten te schatten.

Wat zijn de uitkomsten? In het baselinescenario wordt verondersteld dat de regimes op termijn niet substantieel veranderen, dat wil zeggen dat de bestaande pensioen- en socialezekerheidsregelingen niet zullen worden hervormd. Volgens dit scenario neemt de inkomensongelijkheid binnen alle regimes enigszins toe net als de inkomenshervreiding. Dat laatste heeft te maken met het toenemende aantal pensioenontvangers. Het armoedecijfer vertoont in de verschillende landen slechts kleine fluctuaties.

In het participatiescenario wordt verondersteld dat de onderzochte landen zich zullen houden aan de Lisssabondoelstellingen en de arbeidsparticipatie van hun bevolkingen navenant verhogen. De inkomensongelijkheid en -hervreiding nemen in dit scenario minder toe dan in het baselinescenario. Het armoedecijfer neemt in de meeste landen zelfs af.

In het pensioenhervormingsscenario ligt de nadruk op herzieningen van het pensioenstelsel die in sommige landen al op gang zijn gebracht. Pensioenreductie leidt in 2025 tot een iets grotere inkomensongelijkheid en -hervreiding en een iets hoger armoedecijfer dan in het baselinescenario.

In het institutionele hervormingsscenario, ten slotte, wordt uitgegaan van padafhanke-lijkheid, dat wil zeggen dat institutionele

hervormingen van verzorgingsstaatarrangemen-ten in lijn zullen liggen met de typerende regimekenmerken. In dit laatste scenario neemt de inkomensongelijkheid en -hervreiding wat meer toe dan in het baselinesce-nario en ook het armoedecijfer stijgt iets meer. Dat heeft vooral te maken met de ver-slechterde positie van uitkeringsontvangers en gepensioneerden.

Opmerkelijk is dat volgens alle scenario's de distributieve gevolgen van de vergrijzing niet erg groot zullen zijn. Dat betekent dat de vraag naar de financiële houdbaarheid van de verschillende arrangementen op de eerste plaats moet komen. De in dit rapport geana-lyseerde scenario's moeten dan ook primair worden beoordeeld op de vraag of ze bijdra-gen tot het verlengen van de houdbaarheids-da-tum van enigszins afgeslankte verzorgings-staatarrangementen. Op de tweede plaats komt dan de vraag of de verdelingseffecten van hervormingen aanvaardbaar zijn. Zelf suggereren de onderzoekers dat het verstan-dig is zo snel mogelijk de arbeidsparticipatie te verhogen. Als dat onvoldoende is om de houdbaarheid van de vigerende arrange-men-ten zeker te stellen, dan zou met pensioen-hervormingen moeten worden begonnen die – het Rawlsiaanse maximinprincipe van ver-delende rechtvaardigheid volgend – de nega-tieve inkomenseffecten voor de armsten onder de oudere bevolking zouden moeten minimaliseren.

Dit rapport biedt een mooie eerste verken-ning van een belangrijke maatschappelijke problematiek die vakkundig en 'wijs' is uit-gevoerd. Zelf benadrukken de onderzoekers de beperkingen van hun studie en doen sug-gesties voor verder onderzoek. Omdat de Eurostat-huishoudprognoses maar tot 2025 gaan, konden ze niet verder kijken. De piek

van het verouderingsproces, zo ergens tussen 2040 en 2050, blijft daardoor buiten beeld. De distributieve effecten zouden dan wel eens groter kunnen zijn en de houdbaarheid geringer. Ook zou het heel goed zijn meer landen te onderzoeken omdat dan niet alleen de variatie tussen, maar ook binnen regimetypes kan worden geanalyseerd. Ook het macro-economische model behoeft wat meer complexiteit en 'sophistication' volgens de onderzoekers. Hopelijk schept dit rapport krediet voor een vervolgonderzoek.

Wil Arts

Huysmans, F., Haan J. de & Broek A. van den

Achter de schermen. Een kwart eeuw lezen, luisteren, kijken en internetten

Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2004, 297 pp.
ISBN 90 377 0129 9

Deze uitgave past in een gestaag groeiende reeks rapporten over ICT en maatschappij die het SCP sinds een aantal jaren publiceert onder de vaste coördinatie en schrijverschap van Jos de Haan. Bijna elk jaar verschijnt er een uitgave afwisselend over ICT-gebruik, ICT en media, ICT en jeugd, ICT en ouderen, ICT en arbeidsmarkt. *Achter de schermen* volgt het bekende stramien waarin data van verschillende surveys onder de Nederlandse bevolking gebruikt worden voor zowel longitudinale als cross-sectionele analyses. In vervolg op publicaties van het SCP over onder andere de substitutie tussen televisiekijken en boeken lezen (Knulst &

Kraaykamp, 1996), wordt in dit rapport met name gekeken naar de effecten van nieuwe mediadragers en uitrustingen zoals de computer en het internet. Daarmee is dit tevens een studie naar de maatschappelijke gevolgen van technologische ontwikkelingen. Uitgangspunt van analyse is dat consumenten keuzes moeten maken in het groeiende aanbod van media en media-uitrusting. De centrale vraag is dan ook hoe Nederlanders over de afgelopen decennia deze keuzes hebben gemaakt en hoe verschuivingen in het mediagebruik te verklaren zijn.

Zoals gebruikelijk in veel SCP-rapporten wordt daartoe eerst een schets van de 'maatschappelijke context' over de beschouwde periode 1975-2000 gepresenteerd. Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland wordt (bij wijze van spreken) voor eerstejaars sociologiestudenten in een zeer studeerbare vorm samengevat als 'de vijf i's': individualisering, informalisering, informatisering, internationalisering en intensivering (p. 240). En – om in dezelfde trant te blijven – vervolgens wordt een groot deel van de studie gewijd aan de beantwoording van de voor de hand liggende tentamenvraag: 'geef aan op welke wijze de vijf i's het mediagebruik in Nederland tussen 1975 en 2000 hebben veranderd'. Het antwoord is voor elke media-uiting of -uitrusting anders, zodat de hoofdstukken over gedrukte media, televisie en radio, beeld- en geluidsdragers en ten slotte computer en internet eerst als afzonderlijke trendanalyses worden gepresenteerd. Men zou verwachten dat direct hierna de verbindende analyse plaatsvindt om de samenhang tussen 'ontlezing', 'miniaturisering' van de media-uitrusting en de 'internethype' in Nederland te doorgronden, maar dat is niet het geval. Een ander doel

van het rapport is namelijk het betrekken van het cultuurbeleid bij de analyse. Hiertoe worden de mediakanalen vergeleken naar de wijze waarop zij bepaalde *content* (namelijk kunst en cultuur) laten consumeren. En daarna wordt Nederland in internationaal vergelijkend perspectief geplaatst. Dit levert op zich interessante exercities op, maar het onderbreekt mijns inziens teveel de opbouw van het rapport.

De draad wordt echter weer opgepikt in het voorlaatste hoofdstuk over diversiteit in mediagebruik en communicatie. Hieruit blijkt opvallend genoeg dat internet en teletekst niet tot een navenante daling van andere informatiebronnen hebben geleid. Sterker nog, voor de groeiende groep hoger opgeleiden en beter verdienenden is internet bovenop het bestaande gebruiksniveau van 'oude media' gekomen. Een uitzondering op deze trend zijn de jongeren; conform de alledaagse indruk storten deze zich massaal op internet en laten zij krant, radio en zelfs televisie in toenemende mate liggen. Voor ouderen en de minst verdienenden geldt een soort neerwaartse trend: zij gebruiken zowel minder oude als nieuwe media en komen daarmee steeds verder af te staan van de groep intensieve informatiegebruikers. Deze veranderingen in het gebruiksniveau van oude en nieuwe media blijken samen te vallen met de verschuivingen in de diversiteit van het mediagebruik in Nederland gedurende de laatste kwart eeuw. De hoge statusgroepen gebruiken significant meer media en informatiebronnen naast elkaar dan lage statusgroepen, hetgeen volgens de auteurs een gerede voorwaarde schept voor een 'kenniskloof' (p. 192).

Het lijkt 'des SCPs', maar toch trappen de onderzoekers hier terecht op de rem als het

gaat om het doortrekken van deze resultaten naar conclusies en beleidsaanbevelingen. Men kan 'het internet' niet de schuld te geven van een nieuwe tweedeling in de samenleving, noch is er reden om een subsidiebeleid te voeren op het internetgebruik. De trends en verschillen in media en ICT-gebruik zijn voornamelijk een 'vinger aan de pols' (p. 194) voor de overheid, aangezien deze beleidsmatig immers moeilijk te beïnvloeden zijn. Dat ligt echter anders voor de inhoud van de informatie die via de media wordt uitgezonden. Onder druk van een vernieuwd mediabeleid hebben oude media én zenders marktaandeel verloren. Echter, Nederlanders kijken bij nieuwe media en aanbod ook steeds meer de kat uit de boom gezien de sterke cumulatie van aanbod. Er is volgens de auteurs dan ook sprake van 'functionele specificatie' (welk medium en welke informatie vervult het beste welke functie?). Het resultaat is 'geleidelijke en gedeeltelijke vervanging' van het oude media-aanbod in termen van kanalen, zenders en informatiebronnen (p. 228). Het oude media-aanbod verdwijnt een beetje en past zich aan, het nieuwe media-aanbod komt bovenop het oude, waarna vrij snel blijkt of het toegevoegde waarde heeft of niet.

In het laatste hoofdstuk pleiten de onderzoekers voor een 'maatschappelijk-functionele invulling' van het mediabeleid. In plaats van een apart beleidsdossier op het gebied van letteren, pers, omroep en ICT kan een onderscheid gemaakt worden naar de aard van het mediumtype, i.c. 'beeld', 'geluid' en 'tekst'. Deze drie kunnen afgezet worden tegen maatschappelijke functies als 'amuseren' en 'verbinden' aan de ene kant, en 'communicatieverkeerspatronen' zoals 'allocutie' en 'registratie' aan de andere kant (p. 262-

264). Behalve dat deze laatste paragrafen van de studie nogal wat termen opleveren waar een columnist als Jan Mulder wel raad mee weet, staat mijns inziens de verborgen prentie van de driedimensionele kubus die 'het mediabeleid in de toekomst' verbeeldt nogal in contrast met de gedegen statistische analyses in alle voorgaande hoofdstukken. De slotparagraaf over 'de agenda voor het mediadebat' is bovendien gelardeerd met cryptische beeldspraken over botsende perspectieven in het 'medialandschap' en een 'mediacompetente burgerij' (p. 266), alsof we bij wijze van spreken in een postmodernistische aflevering van *Floris* aangeland zijn. Hetzelfde onbehagen bekruipt mij bij de slotclaim van het rapport. Er wordt gesproken over een bepaalde combinatie van cultuurpolitieke uitgangspunten 'in de breedte van het media-aanbod', dat de 'sleutel tot het optimaliseren van de 'openbaarheid' zou vormen, en dan: 'wat men daar ook precies onder verstaat'. Dit is helaas een moeilijk te bevatten uitsmijter voor dit informatieve en interessante rapport over veranderende gedragskeuzes in Nederland, in casu de intrigerende combinatie van verschillende media en technologie als drager van zowel cultuur en verstrooiing.

Ronald Batenburg

Knulst, W.P. & Kraaykamp, G. (1996). *Leesgewoonten: een halve eeuw onderzoek naar het lezen en zijn belagers*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Wils, J.-P. *Sacraal geweld*

Assen: Koninklijke Van Gorcum, 2004, 143 pp.
ISBN 90 232 4079 0

Al een aantal jaren staan de kranten bol van berichten over geweld dat door religieuze fanatici her en der in de wereld wordt gepleegd tegen mensen en dingen. De gedachte dat religie en daarmee het er dikwijls mee geassocieerde geweld op hun retour zouden zijn wordt bijna dag in dag uit gelogenstraft. Sacraal geweld lijkt volkomen terug van weg geweest. Wils' boek komt wat dat betreft als geroepen, immers het tracht een fundamenteel inzicht te bieden in de aard van dat geweld en waarom het ondanks de schijnbare teloorgang van het verschijnsel religie nog steeds niet achter de horizon is verdwenen en waarom dat waarschijnlijk ook nooit zal gebeuren. Het is daarom geen vrolijk geschrift. Het is ook geen gemakkelijk geschrift, want het is tamelijk compact geschreven en bevat aan het begin geen handzaam overzicht van zijn opbouw. Men moet zich laten meevoeren, maar dat loont de moeite, omdat men getraakteerd wordt op een prachtige intellectuele omsingeling van het onderwerp. Wils gaat niet uit van een tijdgebondenheid van religie en geweld. Neen, er is sprake van een wezenlijke band tussen die twee. Het idee, dat het sacrale of het heilige (Wils gebruikt de termen door elkaar) eigenlijk niet samen zou gaan met geweld aanvaardt hij niet. Hij wil hun complexe relatie bloot leggen. Om dat goed te kunnen doen acht hij het bieden van een definitie van religie (door hem ergens schitterend als een 'semantische tur-

bulentie' aangeduid) en een nadere bepaling van het heilige noodzakelijk. Terzijde: een definitie van geweld biedt hij niet. Hij gaat er kennelijk van uit dat we wel weten wat dat behelst. Religie omschrijft hij als 'de emotionele en cognitieve (zelf)binding van een subject aan transcendentie' (bladzijde 14). Ze heeft een intrinsiek dubbel gezicht, want dat kan zowel vredelievend als fanatiek en gewelddadig staan.

Vanwaar die laatste kant? Volgens Wils krijgen men die te zien, als er sprake is van a) een grote binding aan datgene wat door geloven en praktijken tot het object van een vurig verlangen is geworden, namelijk de transcendentie, en b) een strenge orthodoxie die twijfel uitbant. In zo'n geval ziet men in het belang van de promotie van het geloof vaak een 'verdamping van zelfbehoudend verlangen' enerzijds en een 'opheffing van ethische evidenties,' zoals jij zult niet doden, anderzijds. In die akelige gedaante schokt religie, omdat haar humane zijde volstrekt verbleekt en duidelijk wordt hoe ze niet alleen tot geweld kan aanzetten maar ook hoe ze daardoor gevoed kan worden, met andere woorden dat ze zowel *polemologisch* als ook *polemogeen* kan zijn. Vervolgens zet Wils op basis van het werk van Weber uiteen, hoe het in het geval van het christendom kwam tot een betrekkelijke neutralisering van het geweld en hoe dat mede mogelijk werd gemaakt door de middelen die het daartoe zelf bevatte, met name het calvinisme. Dat leidde ideaaltypisch gezien de uitverkiezing immers af uit economisch succes en zette de pas voor verzakelijking en in het verlengde daarvan ontgoddelijking, onttovering en uiteindelijk de wegdrukking van religie. Edoch, religie verdween niet van het toneel en dus ook niet de band tussen religie en geweld.

Hoe die band al sinds de vroege Verlichting onder vuur werd genomen en dat weer leidde tot nieuwe subtielere vormen van geweld, schetst Wils in hoofdstuk III.

In hoofdstuk IV zet hij uiteen, dat men niet tot een dieper begrip van de relatie religie en geweld komt door een louter historische aanpak en/of het kijken naar de motieven voor het plegen van sacraal geweld (zoals exclusivisme, absolutisme, dualisme). In plaats daarvan volgt hij een fenomenologische aanpak en vraagt hij aandacht voor Otto's analyse van het numineuze als 'mysterium tremendum' en 'mysterium fascinans.' Wils spreekt in dit verband over een contrastharmonie met een splijtende werking, die ons bepaalt bij het feit dat geweld een constitutief of wezenlijk element van het sacrale of heilige vormt. Het heilige vertegenwoordigt niet alleen splijtend geweld, een ontredde van het gewone, maar het is ook afgunstig in die zin dat het geen andere sacraliteiten verdraagt en daarom verwoestend geweld kan oproepen. Behalve op zulk geweld gaat Wils ook in op experimenten met geweld in teksten (bijv. bijbelverhalen) en wat daaruit te destilleren valt. In dit verband behandelt hij bijv. Girards opvattingen over de betekenis van het offer (op de keper beschouwd een gewelddaad) voor het kanaliseren van geweld in een samenleving en hoe samenlevingen waarin religie in verval is kwetsbaarder zouden zijn voor geweld, omdat dit pacificerende mechanisme niet (goed) meer functioneert.

In het laatste en meest complexe hoofdstuk gaat Wils o.a. in op de mogelijkheid om via een parallel tussen de gedachten over heiligheid, zoals naar voren gebracht door Otto, en die over de soevereiniteit, waarbij sprake zou zijn van de paradox dat een soeverein

tegelijktijd *binnen* als *buiten* de rechtsorde staat (omdat hij die orde tijdelijk geheel of gedeeltelijk kan opheffen b.v. om voor het behoud van een samenleving te zorgen), nog dieper tot de complexe kern van de relatie tussen religie en geweld door te dringen. Het gaat hier om een uiterst ingewikkelde, maar boeiende redeneerlijn die men geweld zou aandoen indien men trachtte die hier in een paar woorden te presenteren. Een (gedeeltelijke) vernietiging van wetten door een soeverein om in stand te houden wat over het algemeen wordt gewaardeerd lijkt op een confrontatie met het heilige als een 'mysterium tremendum' en 'fascinans' en is latent steeds aanwezig. Het gaat dan om regressie. Ernstig wordt het pas, als er archaïsering optreedt, d.w.z. als de paradox van de soevereiniteit (restitutie van de wet door zijn overtreding) en de contrastharmonie van het heilige worden gesimplificeerd en geradicaliseerd. Dan wordt de overtreding van bepaalde fundamentele ethische beginselen normaal en de razernij gewoon, zoals dat geschiedde ten tijde van de holocaust en zich nu voordoet in het geval van de radicaal-islamitische terreur.

Wils heeft een boeiend en verhelderend boek geschreven over religie en geweld, dat ik ieder die zich interesseert voor het verband daartussen kan aanbevelen. Het vergt hier en daar echter behoorlijk doorbijten, omdat de gepresenteerde stof niet altijd even gemakkelijk is, zeker voor filosofisch ongeschoolde sociale wetenschappers. Wat te betreuren valt is dat hij nergens aandacht heeft besteed aan de offertheorie van Hubert en Mauss, omdat daarin heel nadrukkelijk op het offer als een gewelddadige, zelfs criminele handeling (om hetzij met het transcendente in contact te komen hetzij van

bezoedelingen te worden bevrijd) wordt geattendeerd. Girard is minstens zo schatplichtig aan hun werk als aan dat van Freud, dat nu ruim de aandacht krijgt. Verder is het jammer dat geweld nergens (sociologisch, antropologisch en/of fenomenologisch) nader wordt beschouwd, terwijl dat toch wel op zijn plaats was geweest. Benutting van bij voorbeeld Maurice Blochs *Prey into Hunter* over ritueel en 'rebounding violence' had Wils' werk wat evenwichtiger kunnen maken. Ten slotte een muggenzifterij: indien het tot een herdruk mocht komen, dan adviseer ik een aantal ontsierende spelfouten te corrigeren.

Jojada Verrips

Sibeon, Roger *Rethinking Social Theory*

London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 2004, 225 pp.
ISBN 0-7619-5069-9

Rethinking Social Theory van Roger Sibeon is een uitermate pretentius pamflet, vol van wollige begrippen, omslachtige exegeses, vage 'vergelijkende metatheoretische analyses', gedeeltelijk misleidende beschrijvingen van bestaande theorieën, en genante pogingen van herdefinitie van sociologische kernbegrippen.

Sibeon wil met zijn boek (1) een 'kritisch' overzicht geven van een breed spectrum van hedendaagse theorieën die tot nu toe nog niet in één boek verzameld waren, (2) een bijdrage leveren aan de theorieontwikkeling in de sociale wetenschappen, gebaseerd op een nieuwe, 'flexibele, minimale, realistische

ontologie', (3) een handvat leveren voor beleidsmakers. Bovendien dient het boek een breed spectrum van disciplines aan te spreken en interdisciplinariteit te bevorderen.

Naast een inleiding en een conclusie heeft Sibeon voor de realisatie van dit bescheiden plan in totaal zeven hoofdstukken uitgetrokken.

In de inleiding introduceert en beschrijft hij wat hij de vier doodzonden van de sociale wetenschap noemt: reductionisme, essentialisme, reïficatie, en functionele teleologie. Alle vier vergrijpen, zo de auteur, worden in verschillende mate en in wisselende combinaties gepleegd door ongeveer alle bestaande theorieën. Het plegen van deze doodzonden is volgens hem ook de oorzaak voor de crisis van de sociologie. Sibeon vindt het bij zijn kruisocht tegen deze zonden kennelijk niet noodzakelijk om op een gedifferentieerde manier dieper in te gaan op de achtergronden en logica achter deze kennistheoretische heuristieken, laat staan dat hij de rijke en ook recente literatuur over bijvoorbeeld het neo-functionalisme of het constructieve realisme ter kennis neemt. De volgende hoofdstukken zijn niet beter. In het eerste hoofdstuk ('metatheoretical preliminaries') gaat het over de relatie van het sociologische 'discourse' met andere 'discourses' en met 'the wider society'. Naast de rationele-keuzetheorie moeten het hier ook de postmodernisten hard ontgelden, met name omdat hun 'anti-foundationalism' zelf een 'foundational meta-narrative' blijkt te zijn.

Hoofdstuk 2 is gewijd aan vier meta-concepten: agency, structure, micro, macro. Over 'micro-macro' volgt een uitgebreide discussie, waarbij de auteur zich in allerlei bochten wringt over wie wat in reactie op

wie gezegd heeft en wat hij persoonlijk hiervan vindt. Een heldere uiteenzetting van het micro-macroprobleem is nergens te vinden. Een discussie van het invloedrijke, met name door Coleman bekend geworden macro-micro-macromodel en het idee van sociale mechanismen als hoofdinstrument van verklaringen ontbreekt compleet. In plaats hiervan worden oude tegenstellingen opgewarmd en *en detail* herkauwd, bijvoorbeeld het verschil tussen dualisme en *duality*. Waarom dit in dit verband nodig is en vooral waartoe deze discussie moet leiden wordt niet duidelijk.

Hoofdstuk 3 gaat over relaties tussen verschillende theoretische benaderingen en begint met een kort overzicht van wat Berger, Giddens, Elias en Foucault te zeggen hebben over het micro-macro- en het agency-structure-probleem. Dit betoog is doordrenkt met dubbele en drievoudige kruisverwijzingen zoals de volgende: 'Thus while Mouzelis is correct when he says that for Giddens structure is 'virtual', he is incorrect when he says that Giddens regards systems as actual or 'real' rather than virtual. On this particular issue, my interpretation of Giddens is similar to Archer's. Therefore I suggest that, like Mouzelis, writers such as Scott and Hay err in supposing that, in Giddens's schema, systems have real rather than virtual existence' (75). In het vierde hoofdstuk zet Sibeon op een soortgelijke manier uiteen hoe de toekomstige redders van de sociologie – Archer, Mouzelis en Layder – over deze problematiek denken.

Hoofdstuk 5 bestaat in een verdere verdieping van de concepten agency, social action, macht, en wat Sibeon 'social chance' noemt. Hij probeert hier een beschrijving van deze concepten te ontwikkelen die vrij is van het

juk van de vier doodzonden en bovendien voldoet aan zijn programma van een 'minimale, flexibele, realistische ontologie'. Gezien de pomp waarmee hij naar deze herdefinities toewerkt zijn de daadwerkelijke vruchten van deze inspanningen teleurstellend: 'structure (...) may be defined as the circumstances in which a(n) agent(s) operates.' (159). Deze definitie wordt ook door de nageschoven toelichting niet veel overtuigender: '[structure] includes, for example, discourses, power configurations, social systems/social institutions and roles, and 'other actors'' (159). Na een hoofdstuk over ruimtelijke dimensies van het sociale, waarin hij terloops zijn ontologie van sociale netwerken ontwikkelt, culmineert het boek uiteindelijk met hoofdstuk 7 in een 'geïntegreerd metatheoretisch en methodologisch kader' voor de sociale wetenschappen. De gemartelde lezer heeft hier allang geïrriteerd de moed laten zakken, maar is tenminste om een inzicht rijker: als er één doodzonde is die aan een crisis van de sociologie ten grondslag zou kunnen liggen, dan komt het schrijven van boeken zoals *Rethinking Social Theory* er vrij dicht bij in de buurt.

Rafael Wittek

Herweijer, L. & Vogels, R.
Ouders over opvoeding en onderwijs

Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau,
2004, 252 pp.
ISBN 90-377-0158-2

Een belangrijke verdienste van deze publicatie is dat het misvattingen of jammerklachten over het onderwijs die ons bij tijd en

wijle via de media bereiken weerspreekt. Ten eerste blijken ouders tevreden over de kwaliteit van het geboden onderwijs. Zowel de ouders van basisschoolleerlingen als die van leerlingen op het voortgezet onderwijs geven hiervoor gemiddeld een ruime voldoende. Ten tweede blijkt dat ouders van kinderen in het voortgezet onderwijs positief zijn over de rol van school in het tegengaan van probleemgedrag (spijbelen, vandalisme, diefstal, geweld), zaken waarbij het onderwijs negatief in het nieuws kwam. Ten derde hangt het oordeel van ouders over de kwaliteit van het onderwijs niet samen met de omvang, noch met het aantal leerniveaus van de school, hetgeen in tegenspraak is met de klachten over de te grote 'leerfabrieken'. Ten vierde zijn ouders er niet zo van gediend dat de school zich een grote rol in de opvoeding aanmeet. Deze bevinding staat op gespannen voet met de roep om het bijbrengen van normen en waarden en burgerschapsvorming op school.

Wat de schoolkeuze betreft blijkt er een discrepantie te zijn tussen de aspecten die ouders in principe belangrijk vinden bij het kiezen van een school en de criteria waarop de feitelijke schoolkeuze uiteindelijk was gebaseerd. Waar ouders aangeven dat kwalitatief-inhoudelijke zaken in principe voor hen het belangrijkste zijn, blijkt dat bij de uiteindelijke afweging 'pragmatische' overwegingen de doorslag geven. Voor de basisschool zijn dit vooral: de goede sfeer en de bereikbaarheid. Voor het voortgezet onderwijs waren dit met name: de makkelijke bereikbaarheid en de goede naam. De auteurs concluderen dat het voor ouders blijkbaar moeilijk is om de kwaliteit van het onderwijs in te schatten, hetgeen volgens hen ook tot uiting komt in de hoge plaats

die 'goede naam van de school' inneemt bij de feitelijk doorslaggevende overwegingen. Een alternatieve verklaring is echter dat ouders in gelijke mate tevreden (of ontevreden) zijn over deze kwaliteitsindicatoren en dat er bij de uiteindelijke keuze ruimte vrijkomt om andere aspecten een rol te laten spelen.

Gezien de achtergrond van deze studie, de door de overheid gestimuleerde marktwerking in het onderwijs, is het spijtig te moeten constateren dat de auteurs nauwelijks gebruik hebben gemaakt van de omvangrijke (internationale) literatuur over dit onderwerp (zie voor een overzicht Ball 2003; Dijkstra et al. 2004). Bovendien worden belangrijke bevindingen niet doorgedacht op hun betekenis voor het beleid. Nu uit dit onderzoek blijkt dat ouders over het algemeen tevreden zijn over het onderwijs, dat zij bij de feitelijke keuze voor een school 'pragmatische' overwegingen voor laten gaan boven kwaliteitsoverwegingen en dat er grote overeenstemming is tussen de wensen van de ouders en het beleid van de school, dringt de vraag zich niet alleen op of meer marktwerking eigenlijk wel gewenst is maar ook hoe en met welk doel deze marktwerking precies vormgegeven zou moeten worden. Hier kan nog aan toe worden gevoegd dat de differentiatie in het aanbod zich vooral beperkt tot geloofsstromingen – waarlangs overigens ook de voor ouders minder zichtbare verschillen in onderwijskundige kwaliteit lopen (Dronkers 2004).

Dat de onderzoeksvragen in dit onderzoek zijn afgeleid van het beleid, is, gezien de taak van het SCP, een legitieme werkwijze. Deze publicatie had echter aan diepte, zeggingskracht en relevantie kunnen winnen door meer aan te sluiten bij bestaande theoretische

inzichten. De gerichtheid op het beleid heeft daarnaast geleid tot enige spanning in de wijze waarop de auteurs hun resultaten verwoorden. Enerzijds wordt voorzichtig onderkend dat meer inbreng van ouders kan leiden tot scherpere segregatie langs sociaal-economische en/of etnische lijnen (overigens ontbreekt reflectie over de mogelijk emanciperende werking van een etnisch gedifferentieerd onderwijsaanbod). Anderzijds worden, tussen de regels door, de ouders die zich niet als kwaliteitsbewuste consument gedraagt op de onderwijsmarkt een beetje verwijten gemaakt. Dat de nabijheid van de school tot 'pragmatische' overweging wordt bestempeld verraadt de lichte ideologische bias van de auteurs. Ten slotte hebben de auteurs naar mijn smaak teveel vertrouwd op de uitkomsten van enquêtes. Voor het accuraat in kaart brengen van al dan niet rationeel afgewogen processen van schoolkeuze, was het beter geweest de surveygegevens op zijn minst aan te vullen met een stevig aantal diepte-interviews of focusgroepen.

Ball, S. (2003). *Class Strategies and the Education Market. The Middle Classes and Social Advantage*. London and New York: Routledge Falmer.

Dijkstra, A. B., Dronkers, J. & Karsten, S. (2004). Private Schools as Public Provision for Education: School Choice and Market Forces in the Netherlands. Pp. 67-90 in Wolf, P.J. & Macedo, S. (red.), *Educating Citizens: International Perspectives on Civic Values and School Choice*. Washington D.C.: Brookings Institution Press.

Dronkers, J. (2004). Do Public and Religious Schools Really Differ? Assessing the European Evidence. Pp. 287-312 in

Wolf, P.J. Macedo, S. (red.), *Educating Citizens: International Perspectives on Civic Values and School Choice*. Washington D.C.: Brookings Institution Press.

Don Weenink

Jennissen, R.
Macro-economic determinants of international migration in Europe

Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen. Handelsuitgave: Dutch University Press, 2004, 206 pp. ISBN 90 3169 022 3

Roel Jennissen beoogt in zijn proefschrift de invloed van macro-economische determinanten op internationale migratie in Europa te meten en de bruikbaarheid van deze determinanten in migratieprojecties vast te stellen (bladzijde 4 en 203). Het onderzoek maakt deel uit van het onderzoeksprogramma 'Naar een scenariomodel voor economische determinanten van Europese bevolkingsdynamiek' dat werd gefinancierd door NWO. Het onderzoek is uitgevoerd op het NIDI.

Vanaf het eerste hoofdstuk is duidelijk dat de auteur zich heeft gezet aan een ambitieus project dat niet alleen de ontwikkeling en toetsing van een theoretisch model behelst, maar ook het bijeenrapen van gegevens over internationale migratie en bovendien de beoordeling van de resultaten voor hun toepassing in scenario's. Hoewel de opbouw van het boek duidelijk is, gaat het de lezer toch duizelen wanneer zo'n grote verscheidenheid van theorieën, migratietypen, lan-

den, variabelen en methoden over haar wordt uitgestort.

Naast een inleidend en concluderend hoofdstuk bevat het boek zes hoofdstukken. In hoofdstuk 3 wordt het theoretisch kader van het proefschrift uiteengezet. De effecten van economie, maatschappij, beleid en de banden tussen landen op internationale migratie worden geduid met behulp van acht (waarvan zes economische) theorieën. Uit dit raamwerk worden eveneens vier variabelen afgeleid die belangrijke determinanten kunnen zijn van internationale migratie, te weten verschillen in Bruto Binnenlands Product (BBP) per hoofd van de bevolking tussen landen, verschillen in werkloosheid tussen landen, de reeds aanwezige migrantenpopulatie in een land en het gemiddeld aantal jaren genoten onderwijs. Hypothesen worden in de latere hoofdstukken nader uitgewerkt en getoetst. *Waarom* er uitsluitend wordt gekeken naar effecten op macroniveau en naar economische determinanten wordt niet goed beargumenteerd. Bij de bespreking van de theorieën gaat de auteur daarnaast te veel voorbij aan het feit dat sommige ervan op microniveau zijn geformuleerd. Met deze theorieën kunnen verschijnselen op macroniveau weliswaar worden verklaard, maar niet voordat aandacht is besteed aan beide analyseniveaus. Dat na bespreking van de theorieën wordt geconcludeerd dat economische factoren een belangrijke rol spelen in internationale migratie mag bovendien geen verrassing heten.

De basis voor het empirisch deel van het proefschrift wordt gelegd in hoofdstuk 2 dat een historisch overzicht geeft van migratie in Europa. De verscheidenheid van migratietypen, herkomstlanden en landen van vestiging gecombineerd met een streven naar

zorgvuldigheid en volledigheid speelt de auteur parten wanneer hij in kort bestek migratie van en naar Europese landen in de periode na de Tweede Wereldoorlog wil behandelen. Om niettemin in het tweede deel van dit hoofdstuk voor de Europese landen gemeenschappelijke trends in (netto!) migratie te identificeren, worden clusteranalyses uitgevoerd voor respectievelijk de periode van de Koude Oorlog en het postcommunismistische tijdperk. Deze leveren een onderscheid op tussen Oost- en West-Europese landen, waarbij de laatste op hun beurt worden onderverdeeld in (voormalig) arbeidsimporterende en -exporterende landen.

In hoofdstuk 4 worden afzonderlijke analyses uitgevoerd voor de clusters van landen, waarbij de invloed wordt geschat van economische determinanten op netto-migratie als ook op totale immigratie en emigratie. Naast een positief effect van het BBP wordt een negatief effect van werkloosheid gevonden dat bovendien op lange termijn stabiel blijkt. De resultaten uit dit hoofdstuk worden later in hoofdstuk 8 gebruikt bij de berekening van toekomstige netto-migratiecijfers in de EU-15 op basis van economische scenario's van het Centraal Planbureau (CPB).

In de hoofdstukken 5, 6 en 7 wordt ingegaan op verscheidene migratietypen. Hoofdstuk 5 geeft een beschrijving van historische ontwikkelingen in diverse typen van migratie in verschillende delen van Europa vanaf 1985. Vervolgens wordt in hoofdstuk 6 voor enkele cases, dat wil zeggen een type migratiestroom tussen twee landen, nagegaan wat de invloed is van sociaal-economische determinanten op de migratie. Uit dit hoofdstuk komt naar voren

dat werkloosheid in het land van vestiging de belangrijkste determinant is van laaggekwalficeerde arbeidsmigratie, familiemigratie en etnische migratie van Oost- naar West-Europa. Hetzelfde geldt voor asielmigratie waaraan een afzonderlijk hoofdstuk (7) is gewijd. Voor migratietypen die niet gevoelig zijn voor het door landen gevoerde immigratiebeleid, als hooggekwalficeerde arbeidsmigratie, zijn vooral de verschillen tussen landen in BBP en werkloosheid van betekenis. Ook voor de afzonderlijke migratietypen waagt de auteur zich in het afsluitende hoofdstuk 8 aan een voorzichtige blik in de toekomst, nu echter zonder te rekenen. De sterke kant van dit proefschrift, het empirische, analytische deel, vertoont tegelijkertijd niet onaanzienlijke tekortkomingen als gevolg van de beperkte beschikbaarheid van gegevens. De auteur stipt de data-problemen herhaaldelijk aan. Allereerst is dat de consistentie van de data uit verschillende landen. Het is niet uit te sluiten dat is gewerkt met verschillende definities van migranten en dat migratietypen voor een deel samenhangen met het onderscheid tussen landen die de data ontleen aan registers en landen die de data ontleen aan bevolkingsenquêtes. Daarnaast is het aantal beschikbare variabelen beperkt en is het aantal ontbrekende gegevens voor sommige landen en/of variabelen groot met de nodige gevolgen voor de mogelijkheden van de analyse. Zwaarwegend is ook dat in de analyses in hoofdstuk 4 gewerkt moest worden met netto-migratiecijfers die zijn afgeleid uit de bevolkingsgroei minus de natuurlijke aanwas. Deze cijfers zijn de resultante van de onderliggende, mogelijk zeer verschillende migratiestromen. Met het oog op deze problemen met de data alsmede de diffuse ana-

lyseresultaten voor afzonderlijke migratietypen voor verschillende landen moet de conclusie van dit proefschrift wellicht luiden dat het voorspellen van internationale migratie een hachelijke zaak is.

Met het nauwkeurig benoemen van de beperkingen in de data en het zorgvuldig roeien met de riemen die er zijn, toont de auteur zich een gewetensvol en kundig onderzoeker. Het is spijtig dat hij er niet goed in slaagt los te komen van 'variabelentaal'. We komen als lezer wel te weten welke variabelen effect hebben, maar hoe dit effect er precies uitziet en wat het kan betekenen, komt lang niet altijd uit de verf. Er is bovendien weinig aandacht voor de maatschappelijke relevantie van de onderzoeksresultaten en evenmin voor de economische en sociologische theorievorming. Vermoedelijk is er veel energie gaan zitten in het volbrengen van de analyses. Het is ten koste gegaan van de reflectie op de gekozen aanpak en de onderzoeksresultaten.

Sandra Groeneveld

Jehoel-Gijsbers, G. *Sociale uitsluiting in Nederland*

Den Haag: SCP, 2004, 205 pp.
ISBN 90 377 0160 4

Met enige regelmaat duiken in de wereld van sociaal beleid nieuwe begrippen op, waarvan niemand weet wat er precies mee wordt bedoeld, maar die belangrijk zouden zijn om actuele problemen te duiden. Tegenwoordig zijn dat begrippen als 'sociale cohesie' of 'sociale binding', tien jaar geleden was dat 'sociale uitsluiting'. Dit begrip werd

voor het eerst in Frankrijk veel gebruikt en dook later op in de Europese bureaucratie – misschien ook omdat Europese politici en beleidsvoerders het woord 'armoede' te beladen vonden. Hoe dit ook zij, inmiddels voeren alle Europese landen – dus ook Nederland – een formeel beleid om armoede en sociale uitsluiting tegen te gaan. Maar wat is eigenlijk sociale uitsluiting? Jehoel-Gijsbers van het Sociaal en Cultureel Planbureau heeft een moedige poging gedaan om het verschijnsel sociale uitsluiting niet alleen nader te omschrijven, maar ook empirisch in beeld te brengen. Zij baseert zich op een enquête onder 860 huishoudens. Bij de dataverzameling is extra moeite gedaan om ook bewoners van achterstandswijken en allochtonen te bereiken, groepen bij wie een hoge mate van sociale uitsluiting verwacht mag worden maar die in standaardenquête's vaak ontbreken. Allemaal zeer lovenswaardig.

De Britse socioloog Giddens omschreef sociale uitsluiting als 'ways in which individuals become cut off from full participation of society'. Giddens wordt niet genoemd, maar wel gevolgd. Volgens Jehoel-Gijsbers is sociale uitsluiting een toestand van achterstand op zowel economisch-structureel als sociaal-cultureel gebied. Sociale uitsluiting is méér dan alleen armoede, hier omschreven als materiële deprivatie. Sociale uitsluiting houdt ook onvoldoende toegang tot publieke voorzieningen of 'social rights' (onderwijs, huisvesting, gezondheidszorg, veiligheid, enz.) in. Daarnaast kent sociale uitsluiting ook een sociaal-culturele dimensie, waarbij Jehoel-Gijsbers een onderscheid maakt tussen onvoldoende sociale participatie en onvoldoende normatieve integratie. Bij het eerste gaat het om allerlei vormen

van formele en informele participatie (arbeidsparticipatie, lidmaatschap van organisaties en verenigingen, informele sociale contacten en steun, enz.). Bij het laatste gaat het om de mate waarin respondenten bepaalde (vermeende) gangbare waarden en normen onderschrijven (bijv. dat zwart werken niet mag). Deze laatste dimensie speelt echter in het onderzoek geen rol omdat de mate van normatieve integratie niet goed gemeten kon worden met de gebruikte vragen en indicatoren.

Met deze definitie en operationalisering van sociale uitsluiting maakt Jehoel-Gijsbers terecht een einde aan vaak gehoorde onzin dat armoede een toestand (men is arm of niet) en sociale uitsluiting een proces zou zijn. Immers, mensen worden in de loop van hun leven arm en ontsnappen ook vaak uit armoede. In feite sluit Jehoel-Gijsbers (zoals ze zelf ook zegt) aan bij wat in de armoedeliteratuur bekendstaat als een 'breed armoedebegrip'. Armoede is niet alleen een kwestie van weinig geld, maar meer algemeen 'niet mee kunnen doen in de samenleving'. Door toch een onderscheid te maken tussen armoede en sociale uitsluiting onderkennen we dat dit laatste niet alleen een gevolg is van geldgebrek maar ook andere oorzaken kent (gezondheid, psychische problemen, ouderdom, discriminatie, enz.). Tot dusver is alles helder en verantwoord. Jehoel-Gijsbers merkt verder op dat er 'pas sprake van sociale uitsluiting [is] als de achterstand langdurig is en als perspectief op verbetering (...) ontbreekt.' (p. 33). Ook dit is correct, het woord 'uitsluiting' impliceert een zekere duurzaamheid. Echter, in het verdere onderzoek ontbreekt dit longitudinaal perspectief volledig. Dit is een belangrijke omissie van de studie.

Jehoel-Gijsbers brengt in de studie de afzonderlijke dimensies van sociale uitsluiting in kaart, construeert een algemene index van uitsluiting en bepaalt met behulp daarvan welke sociale groepen het grootste risico op uitsluiting lopen. Het empirische deel van het onderzoek is een moeilijk leesbaar geheel van gegoochel met cijfers en empirische gegevens. Enkele bevindingen: één op de drie Nederlanders participeert niet in betaalde of onbetaalde arbeid. Bijna de helft van alle respondenten heeft geen sociale contacten via formele organisaties, maar slechts een klein deel van de bevolking (6 procent) is sociaal geïsoleerd in de zin dat men nauwelijks contact met een informeel netwerk heeft. Rond één op de twaalf huishoudens zit in een financieel kwetsbare situatie. Sommigen hebben onvoldoende geld voor 'iedere dag warm eten', anderen hebben wegens geldgebrek niet 'een week vakantie per jaar'. Wat betreft toegang tot sociale rechten wordt van alles genoemd. Bij één op de zes huishoudens moest een gezinslid langer dan een jaar wachten op een medische behandeling. Eén op de zeven respondenten heeft om financiële redenen minder onderwijs genoten dan gewenst. Maar liefst één op de drie respondenten voelt zich onveilig in de buurt. Zoals verwacht komen deze facetten van sociale uitsluiting vaker voor bij alleenstaande ouders, bij ouderen, bij lager opgeleiden en bij niet-westerse allochtonen.

De cruciale stap in het onderzoek is echter dat al deze gegevens worden samengevoegd tot een algemene index van sociale uitsluiting. Met behulp van deze index kan worden nagegaan welke sociale groepen het hoogste risico op uitsluiting lopen. Dit zijn achtereenvolgens: mensen met een (zeer) slechte gezondheid, met gering psychisch

welbevinden, met een minimuminkomen, eenoudergezinnen, mensen die vaker werkloos zijn en die van een uitkering leven. Sociale uitsluiting hangt dus samen met armoede, zoals in de armoedeliteratuur wordt verondersteld, maar nog veel sterker met psychische en gezondheidsproblemen. Verder blijkt dat de mate van uitsluiting bij niet-westerse allochtonen, mensen met gebrekkige taalbeheersing en niet-werkenden veel geringer, terwijl deze categorieën juist zwaartepunten in het overheidsbeleid zijn (integratiebeleid, inburgering, activering). Jehoel-Gijsbers concludeert dan ook dat op basis van de onderzoeksbevindingen 'een aantal veronderstellingen waarop het beleid sterk is gestoeld, [moet worden] genuanceerd' (p. 162). Het wonen in een achterstandswijk blijkt niet van invloed op de mate van sociale uitsluiting. Bewoners van deze wijken kennen wel meer uitsluiting, maar dat komt volledig door achterliggende persoonskenmerken (gezondheid, psychische problemen, werkloosheid, enz.) en niet door de buurt. Hetzelfde geldt voor niet-westerse allochtonen. Dat zij vaker met sociale uitsluiting te maken hebben, kan zelfs volledig verklaard worden vanuit persoonlijke risicokenmerken. Etnische herkomst speelt daarbij geen zelfstandige rol. Jehoel-Gijsbers concludeert ten slotte dat de genoemde risicofactoren onderling vaak samenhangen en elkaar kunnen versterken. Uiteindelijk en enigszins verrassend blijkt 'de mate van psychisch welbevinden (...) het sterkst samen te hangen met sociale uitsluiting' (p. 160).

De grote verdienste van deze studie is, dat Jehoel-Gijsbers een onderwerp waarover veel wordt gepraat meetbaar heeft gemaakt en empirisch heeft onderzocht. Haar studie

ontaardt echter soms in een onoverzichtelijke cijferbrij van allerlei statistische beweringen op haar data. Dit gezegd hebbende, leidt de studie echter wel tot interessante uitkomsten. Bijvoorbeeld dat sociale uitsluiting eerder wordt bepaald door (psychische) gezondheidsproblemen dan door financiële krapte. Ook het behoren tot een minderheid of het wonen in een achterstandsbuurt blijkt, anders dan veelal wordt gedacht, op zich niet van invloed op de mate van sociale uitsluiting. De auteur benadrukt ten slotte dat in het hedendaagse sociale beleid alle aandacht is gericht op arbeidsreïntegratie, terwijl uit haar studie blijkt dat het al dan niet hebben van betaald werk weinig relevant is voor de mate van uitsluiting.

Erik Snel

Bouma van der Laan, W.
De buurt als belemmering

Assen: Koninklijke Van Gorcum BV, 2005,
106 pp.
ISBN 9 0232 4137 1

De ruimtelijke concentratie van allochtonen is een heikel punt in het publieke en politieke debat over leefbaarheid van wijken en integratie. In opdracht van het Ministerie van VROM neemt Bouma van der Laan etnische concentratie in Nederland onder de loep. *De buurt als belemmering* onderzoekt de gevolgen van etnische concentratie voor de maatschappelijke positie van allochtonen, het zogenaamde 'buurteffect', maar stelt ook twee andere thema's aan de orde die de laatste jaren enigszins op de achtergrond zijn geraakt: de oorzaken voor etnische concen-

tratie en de manier waarop allochtone bewoners in concentratiewijken zelf hun woonomgeving ervaren en waarderen. Het Woningbehoefte-onderzoek en het SPVA-onderzoek naar de sociale positie en het voorzieningengebruik van allochtonen vormen de belangrijkste databronnen voor de analyses.

De auteur toetst verschillende verklaringsmodellen voor de ongelijkmatige spreiding van allochtonen. Etnische concentratie blijkt niet zomaar een weerspiegeling van de relatief zwakke positie van allochtonen, zoals het ruimtelijk assimilatiemodel voorschrijft: sociaal-economische en demografische factoren alleen kunnen de etnische concentratie niet verklaren. Het alternatieve etnische enclavemodel – waarin concentratie wordt beschouwd als bewuste keuze van allochtonen om bij hun eigen gemeenschap te blijven wonen – wordt verworpen op basis van beperkte samenhang tussen etnische concentratie en familie- en vriendennetwerken. Sociaal-culturele factoren, waaronder contact met autochtonen en culturele oriëntatie van bewoners, spelen wel een rol, maar bieden geen volledige verklaring. Er lijkt dan ook sprake te zijn van ongewenste concentratie. Veel allochtonen in concentratiewijken oordelen negatief over hun buurt en er bestaat een grote discrepantie tussen hun huidige woonomgeving en de door hen gewenste woonomgeving. Wellicht worden de mogelijkheden voor allochtonen op de woningmarkt beperkt door institutionele barrières, onvoldoende kennis of beperkt woningaanbod, maar dit kan op basis van de gebruikte databestanden helaas niet worden getoetst.

Vervolgens richt de auteur zich op de vraag op welke manier etnische concentratie de

structurele en culturele integratie van bewoners beïnvloedt. Etnische concentratie blijkt in sterke mate samen te hangen met het contact dat allochtonen in hun vrije tijd onderhouden met autochtonen. Andere vormen van integratie, zoals het hebben van werk, taalvaardigheid en culturele oriëntatie hangen niet of nauwelijks samen met de etnische samenstelling van de buurt. Wel constateert de auteur een indirect verband via contacten met autochtonen tussen concentratie en taalvaardigheid en culturele oriëntatie. Omdat op basis van deze gevonden verbanden geen uitspraken kunnen worden gedaan over oorzaak en gevolg, onderzoekt de auteur veranderingen in integratie tussen 1998 en 2002 voor allochtonen in witte, gemengde en concentratiewijken: bewoners van concentratiewijken laten de grootste absolute toename van integratie zien, maar dit heeft vooral te maken met hun relatief slechte startsituatie. Wanneer bewoners met gelijke startsituatie worden vergeleken, dan laten allochtonen in witte wijken juist een grotere toename van integratie zien. Deze conclusie vraagt wel om nuancering: opwaarts mobiele allochtonen, die zijn vertrokken uit de concentratiewijk, worden in de analyse buiten beschouwing gelaten. De vraag is dus in hoeverre het gaat om een buurteffect of een selectie-effect voor de minst geïntegreerde achterblijvers.

Het boek biedt een systematisch overzicht van de verschillende verklaringsmodellen voor en gevolgen van etnische concentratie en geeft daarmee een goede aanzet om de troebele discussie over etnische segregatie en integratie te verhelderen. Toch zijn er enkele kanttekeningen te plaatsen bij de conclusies. Dit heeft ten eerste te maken met de operationalisering van begrippen. Het etnisch

enclavemodel wordt bijvoorbeeld verworpen op basis van een variabele 'familie- en vriendennetwerken', die geen informatie bevat over de plek waar die familie woont (het is in dat opzicht niet vreemd dat er geen verband wordt gevonden). Het toevoegen van een variabele 'lokale voorzieningen', zoals winkels met etnische producten of koffiehuisen, als mogelijk vestigingsmotief zou wel eens een ander beeld kunnen opleveren. De keuze voor deze operationalisering komt waarschijnlijk voort uit het beschikbare datamateriaal en is als zodanig niet te voorkomen, maar de gevolgen hiervan voor de bevindingen horen een plaats te krijgen in de bespreking van de resultaten.

Een andere kanttekening betreft de operationalisering van etnische contacten in de vrije tijd als kenmerk van culturele integratie. Het feit dat deze contacten niet per definitie in de buurt liggen roept de vraag op

hoe het gevonden verband tussen etnische concentratie en beperkte vrijetijdscontacten met autochtonen eigenlijk loopt: hebben allochtonen in concentratiewijken alleen allochtone vrienden in de buurt? Of heeft de buurt er in feite niet zoveel mee te maken en is zowel het beperkte contact met autochtonen als het wonen in een concentratiewijk het gevolg van andere achterliggende factoren, zoals taalvaardigheid of culturele oriëntatie? Dit verwijst naar een bekend probleem over de richting van de gevonden verbanden en het moeizaam te ontrafelen onderscheid tussen het buurteffect en het selectie-effect. Weliswaar wordt de wederkerige relatie tussen segregatie en integratie genoemd, maar dit vraagstuk blijft in de bespreking van de resultaten onderbelicht.

Fenne Pinkster